

GÜNEY AZERBAYCAN TÜRKLERİNDE KİMLİK SORUNU

The Question of Identity Among the South Azarbaijani Turks

Cemil Doğaç İPEK*

ÖZET

İran ve çevresi tarihin her döneminde küresel güçlerin başlıca nüfuz altına almayı çalıştıkları bölgelerden birisi olmuştur. Günümüzde İran, gerçekleştirdiği nükleer enerji çalışmaları ve bu çalışmalardan rahatsız olan devletlerin muhtemel bir askerî operasyon tehditleri ile uluslararası kamuoyunun gündemine daha fazla gelmektedir. Son dönemde İran ile ilgili Güney Azerbaycan Türklerinin görmezden gelinmesi nedeniyle de bilimsel manada eksikler oluşmaktadır. Güney Azerbaycan Türkleri yirmi beş milyon civarındaki nüfuslarıyla İran içerisinde Farslarla birlikte en güçlü topluluktur. Jeopolitik konum, sosyo-kültürel yapı, ekonomik güç ve nüfus potansiyeli itibarıyla İran'da yaşanan siyasal değişimlerde öncü rol oynamışlardır. 1924'ten sonra bu durum değişmeye başlasa da İran'daki güçlü konumları devam etmektedir. Bazı kaynaklarda 1979 İslam Devrimi'nden sonra Güney Azerbaycan Türklerinin İran rejimine entegrasyonunda Şii İslam anlayışının önemli bir etkide bulunduğu iddia edilmektedir. Hâlbuki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte ve son yüzyıl içerisinde Güney Azerbaycan Türklerinde milliyetçilik hareketinin giderek yaygınlaşıp kurumsallaşması Fars etnik grubuyla ilişkilerin hangi yönde seyredebileceği sorusunu akıllara getirmektedir. Bu çalışmada İran'daki Güney Azerbaycan Türklerinin Şiilik ve Türk milliyetçiliği ile aynı anda muhatap olmalarının hangi sonuçları doğurduğu ve Güney Azerbaycan Türklerinin geleceğinin ne yönde seyredeceği sorularına cevap aranacaktır.

ABSTRACT

Iran and the near abroad has always been one of most attractive region to dominate for global powers throughout the history. Nowadays Iran has been on the international agenda again because of Iranian nuclear energy move and the displeased states' possible military operations threats toward Iran. There is also a scientific gap on studies about Iran since the issue of South Azerbaijan Turks has been ignored. However, South Azerbaijan Turks (population of twenty five million) is one of the biggest communities living in Iran. Beside they have taken an important role during the political turn of Iran. Their powerful situation in

* Atatürk Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Araştırma Görevlisi

Iran has survived despite the fact that there have been some alterations since 1924. According to some sources, the understanding of Shiah Islam paved the way to South Azerbaijan Turks in their integration to the new system in Iran after 1979 Islamic Revolution. However, nationalist tendencies have highly become widespread and institutionalized among South Azerbaijan Turks especially after the founding of Republic of Azerbaijan. So this question arises: how will the relations between South Azerbaijan Turks and Persian ethnic group shape? In this paper, the consequences of South Azerbaijan Turks's simultaneous expose to Shiah Islam and Turkish nationalism will be defined and the question about the future of South Azerbaijan Turks will be answered.

Tarihi Gelişim

Azerbaycan Türklerinin etnik kökenleri ve coğrafyasına dair yapılan tartışmalar bir yana konumuz itibariyle öncelikle bu halkın Müslümanlaşma süreci ele alınmalıdır. Günümüzde Azerbaycan olarak bilinen toprakların halkının İslamiyet'i kabul edişi, İslam'ın ikinci halifesi Hz. Ömer (r.a.) zamanında bölgeye yapılan akınlarla gerçekleşmiştir. Bu döneme kadar İran'da ve Azerbaycan'da yaygın olan Zerdüştlük bölgede hâkim inanç konumundaydı. İslam yönetimi bu sebeple bölgedeki ateş mabetlerine (Ateşgede) dokunmama şartıyla yönetimi teslim almıştır. Ancak bu fetihler toplumun bütünüyle Müslümanlaşmasını sağlayamamış ve 9. yüzyıl başlarında Babek* adlı bir kişi Arap yöneticilerini uzun süre uğraştırmıştır.¹

Azerbaycan'ın etnik ve dini yapısının şekillenmesi ve bugünkü halini almaya başlaması X ve XI. yüzyıllara denk gelmektedir. Ancak Aras Nehri'nin bugünkü haliyle Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı bölmeye, söz konusu yıllarda henüz gerçekleşmemiştir.² Bu sebeple Azerbaycan coğrafyası 1828 yılında imzalanan ve Nahcivan ile Erivan'ın Rusya'da kalmasını öngören Türkmençay Anlaşması'na kadar bir bütünlük arz etmekteydi.³

X ve XI. yüzyıllarda Selçuklu yönetimi altında Oğuzların Azerbaycan'a yaptıkları göç dalgaları bölgede büyük bir Türk çoğunluğuna zemin hazırlamıştır. 15. yüzyıla kadar sırasıyla İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin hükümlerinde de Orta Asya'dan bölgeye göçler devam etmiştir. Azerbaycan Türklerinin Fars kültürü ve edebiyatıyla tanışmaları da söz konusu süreci işaret etmektedir. Ancak Türklerin İslamlaşması süre-

* Babek Horremdin (798-838): Çeşitli kaynaklarda Güney Azerbaycan Türklerinin yaşadığı coğrafyada yaşadığı, Abbasi ordularına karşı savaştığı, bölgede egemenlik kurduğu, Erdebil doğumlu olmakla beraber babasının Bağdat yakınlarından buraya göç ettiği yazılıdır. Babek'in Abbasilere karşı koruduğu kalenin, bugün Azerbaycanlı milliyetçiler tarafından bir tören yeri olarak kabul edilmesi sebebiyle "*Babek Türk mü, Fars mı?*" tartışması başlamıştır.

¹ Sarıkaya, **a.g.e.**, s.438.

² Brenda Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycanlı Kimliği**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s.21

³ Okan Yeşilot, "Türkmençay Anlaşması ve Sonuçları", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 36, Erzurum 2008, s. 189.

cinin tamamlandığı bu dönemde özellikle İran-Azerbaycan coğrafyası henüz Şiiiliğin kontrolüne girmediğinden Azerbaycan mezhepsel anlamda da bir bütünlük içinde olmuştur.⁴

1501 yılında Safevi Devletinin kurulmasıyla bölge halklarının kimliği büyük ölçüde değişime uğramıştır. Azerbaycan merkezli olarak kurulan bu rejim, İran'a önemli bir bölgesel güç kazandırmasının yanı sıra çoğunluğu Sünni olan halklara Şii mezhebini kabul ettirmiştir. Böylece devlet dini olarak tesis ettikleri mezheplerini siyasi ve toplumsal bir yapı haline getirmişlerdir. Safevi Devleti bugün bile pek çok Azerbaycanlı tarafından "Azerbaycan hanedanı" olarak isimlendirilmekte, kendi kimliklerinin önemli bir sembolü olarak görmektedirler. Bunun yanında Safevilerin kendi mezhepsel anlayışını halkına kabul ettirebilmesi, Osmanlılar başta olmak üzere diğer Türk topluluklarıyla mücadele etmesi, Azerbaycan halkını diğer Türk topluluklarından önemli ölçüde ayırmış ve kısmen Farslara yaklaştırmıştır.⁵ Her ne kadar söz konusu dönemde Osmanlı'nın Şah'ın ordusu karşısındaki askeri üstünlüğü Türkmen nüfusun gözündeki yenilmez Şahlık imajına zarar verse de, takip eden yüzyıllarda Osmanlı tabiiyetine karşı Şiilik kimliği ayrıştırıcı ve baskılayıcı özelliğini muhafaza etmiştir.⁶

Safevi Devletinde hanedan, komutanlar ve vezirler ağırlıklı olarak Türkmen kökenli olmuştur. Ancak yaklaşık iki asırlık yönetim sürecinin son yıllarında bürokratikleşme hareketi ve başkentin Tebriz'den Isfahan'a taşınması sebebiyle hâkim Türkmen özellikleri yerini Farslaşmaya bırakmıştır. Hanedanın ve saray yaşantısının Türklük özelliği korunmasına rağmen devlet kademelerinde bürokrasiyi iyi bilen Fars kökenli memurlar yer almaya başlamış, bu da devlet içinde Türk-Fars geriliminin ilk tohumlarını atmıştır.⁷

Azerbaycan'a sonraki yıllarda hâkim olan Afşar ve Kaçar hanedanları döneminde de benzer gerilimler yaşanmaya devam etmişse de temelde Türklük şuuru ve Şii mensubiyeti önemini korumaya devam etmiştir. Zira söz konusu yönetimler sayesinde İran devleti Türklük vasıflarını sürdürmeye devam etmiştir. İran'ı etkileyen ve ülkenin siyasal ve sosyal kimliğini biçimlendiren yenilikler ve gelişmeler genellikle Azerbaycan toplumunun eseri olmuştur. Örneğin XVIII. yüzyılın ilk yarısında Şahlık tacını giyen Nadir Şah, bu döneme kadar Safevi hanedanının sürdürdüğü tavizsiz ve saldırgan Şiilik anlayışı yerine, bugün İran'ın resmi mezhebi olan Caferiye ekolünü tesis etmeye karar vermiştir.⁸ Kendisi de Azeri olan Nadir Şah, bu hareketiyle Şii-Sünni geleneklerinin daha sert bir biçimde mücadele içine girmesinin önüne geçmiş ve İran'ın komşularıyla olan ilişkilerini dini zeminden alıp siyasi çıkarlar zeminine taşımıştır. Fakat söz konusu değişim, İran Türklerinin mezhepsel reflekslerinde önemli bir değişime yol açmadığından Şiilik ve Sünnilik, Anadolu'nun doğusunda dini / siyasi bir sınır olmaya devam etmiştir.

⁴ Sarıkaya, **a.g.e.**, s. 54.

⁵ Shaffer, **a.g.e.**, s.24

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Barış Cin, **Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)**, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2007.

⁷ Taha Akyol, **Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet**, Doğan Yayınları, İstanbul, 2007, s.48

⁸ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, Ankara, s.68-69.

Bölgede yaşayan Türkler, asırlar boyunca ülkenin dışı açılan kapısı olmuş, yabancı ülkelerde devletlerini temsil etmiş ve Batı üniversitelerine ilk giden öğrenci topluluklarını bünyesinden çıkarmıştır. Bunda Azerbaycan coğrafyasının İran dâhil olmak üzere üç büyük imparatorluğun (Osmanlı ve Çarlık Rusya) kesişme noktasında bulunması etkilidir. Bu sayede bölgede yaşayan Türkler, üç devletin yaşadığı kültürel gelişmeleri takip etme ve kendi toplumlarına aksettirme imkânına sahip olmuşlardır.⁹

Azerbaycan coğrafyasının bugünkü haliyle ikiye bölünmesi, İran ve Çarlık Rusya arasında gerçekleşen savaşlar neticesinde imzalanan 1828 tarihli Türkmençay Andlaşması'na dayanmaktadır. Buna göre Aras Nehrinin kuzeyinde kalan kısım Çarlık Rusyası'na, güneydeki Azeri nüfusun çoğunluğunu içeren bölge ise İran'a bırakılmıştır. Bölünme her iki tarafta kalan Türklerin hafızalarında kötü bir yer teşkil etmiştir. Her şeye rağmen kuzey ve güney arasındaki sınır, iki grubun etkileşimde bulunmalarına engel olamamış, Tebriz ve Bakü arasında gerçekleşen ticari faaliyetlerin yanında kültürel alışveriş de devam etmiştir.¹⁰

19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'ın komşusu olan Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya'da etkili olan çeşitli siyasi akımlar kısa süre içinde İran toplumuna Güney Azerbaycan Türkleri vasıtasıyla aksetmiştir. Osmanlı'dan gelen Türkçülük, batılılaşma, İslamlaşma ve demokratikleşme gibi akımların yanında Rusya'dan gelen sol fikirleri içeren eserler hem güneyde hem de kuzeyde işlenerek karşılıklı görüşme yoluna gidilmiştir. Her iki toplumun aynı anadili ve aynı dine mensup olmaları etkileşimin artmasında etkide bulunmuştur. Bu dönemde kısmen İran'ı etkileyen İslamcılık cereyanı, Tebrizli aydınlara Şii İslam'ı ile Türk-lüğü uzlaştırma imkânı vermiştir. Özellikle güneyde yaşayan ve döneminin sayılı aydınları arasında yer alan Ahmet Ağaoğlu bu fikrin öncülüğünü yapmış ve hatta Şii-Sünni ayrımının kaldırılması düşüncesini savunmuştur. Kuzey Azerbaycan'da ise Rus baskısı sebebiyle daha çok sosyalist fikirler ön plana çıkmıştır.¹¹

Güney Azerbaycan; XX. yüzyıl başlarında yetiştirdiği kadrolar yönünden Ortadoğu'da ve Kafkasya'da, kültür seviyesi ileri olan coğrafyalardan birisiydi. İran'da gerçekleşen 1906 Meşrutiyet devrimi ve 1920 yılında kurulan, yaklaşık beş ay kadar yönetimde kalabilen Azadistan hükümeti de bahsi geçen kadrolar eliyle hayata geçirilmiştir. Güney Azerbaycan Türkleri bu dönemde kuzeydekilerin aksine bir bağımsızlık amacı gütmemiş, kültürel ve sosyal haklarını sağlamayı hedeflemişlerdir. Genel itibarıyla kendilerini seküler ve demokrat olarak tanımlayan lider kadrolar dini yönelimler söz konusu olduğunda ise merkezi yönetimle veya ulema sınıfıyla çekişme içine girmekten kaçınmışlardır.¹²

Pehlevi Dönemi (1924–1979)

İran'da asırlardır hüküm sürmekte olan Türk kökenli hanedan yönetimi 20. yüzyılın ilk çeyreğinde sona ermiş, yerine Fars asıllı olan Pehleviler dönemi başlamıştır. Bu değişim

⁹ Shaffer, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁰ Shaffer, **a.g.e.**, s. 26.

¹¹ Shaffer, **a.g.e.**, s. 42-43.

¹² Wiliem van Schendel ve Erik Zürcher, **Ortaasya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.161

Güney Azerbaycan Türkleri açısından önemli bir kırılma noktasını işaret etmektedir. Özellikle ülkenin siyasi sürecine katılım başta olmak üzere kültürel zeminde kendilerini ifade etme noktasında Türkler çeşitli sınırlamalara maruz kalmışlardır.¹³

1924 yılına kadar yönetimi elinde bulunduran Safevi, Afşar ve Kaçar idarecileri ülkede merkezi yönetimi sağlamada genelde başarısız olmuşlardır. Başkent dışındaki bölgelerde yaşayan çeşitli dini ve etnik topluluklar merkezden gelen direktiflere bağlı kalmaksızın kendi sosyal (kısmen de olsa ekonomik) düzenlerini devam ettirmişlerdi ancak Rıza Han, İran Devletini ve milli kimliğini Fars halkı ve Farsça ile birleştirerek İran milliyetçiliğini teşvik politikası izlemiştir. Bu politikanın bir gereği olarak Şah yönetimi bu yönde yoğun bir faaliyete girişmiştir. Bu uygulamalar ise İran içinde en çok Güney Azerbaycan Türklerini etkilemiştir. Çünkü ülke içinde şehir hayatına en yoğun biçimde intibak eden ve kendi kurumlarını oluşturan başlıca grup Güney Azerbaycan Türkleridir. Ayrıca bu döneme kadar Azerbaycan eyaleti tek bir coğrafi ve idari birimi ifade ederken, Şah döneminde burası Doğu Azerbaycan ve Batı Azerbaycan olmak üzere ikiye bölünmüştür. Daha sonrasında bu eyaletlerin Türkiye ve Sovyet Azerbaycanı ile sınırlarının kapatılması, bölgede ciddi bir ekonomik durgunluğa yol açmış bu durum da Tebriz esnafının önemli bir kısmının Tahran'a göç etmesine sebep olmuştur.¹⁴

İran Şahının söz konusu politikaları eski İran/Pers tarihini esas alan, Farslılığı daha çok ön plana çıkaran ve İslam'ı nispeten arkada bırakan modern bir ulus devlet inşa sürecini başlatmıştır.¹⁵ Pek çok açıdan İran içinde başat unsur olmalarına karşılık, kimliklerinin dışlanması Güney Azerbaycanlıları kimliklerinin siyasal alanda ifade edilebileceği âdem-i merkezîyetçi bir İran arayışına itmiştir. Bu çerçevede 1945-46 yıllarında Güney Azerbaycan'da kurulan yerel hükümet, bu taleplerin karşılanması amacına yönelik bir adım olarak değerlendirilebilir.¹⁶

Azerbaycan Demokrat Partisi'nin (ADP) öncülük ettiği bu deneyim temelde bağımsızlıktan ziyade kendi eyalet meclislerine sahip olmayı, eğitim kurumlarının tamamında Azeri Türkçesinin kullanılıp öğretilmesini, çocuk isimlerinin ve coğrafi adların Türkçeden seçilebilmesini ve ekonomik özgürlüklerinin tanınmasını amaçlamıştır. Dönemin seçkin aydınları arasında yer alan ve ADP'nin liderliğini üstlenen Cafer Pişevari, kendinden 25 yıl önce Muhammed Hıyabani hareketinin yaptıklarının benzerini yapmakla birlikte, taleplerini İran içinde özerk bir yapı çerçevesinde gerçekleştirmek istemiştir. Fakat yerel hükümet tecrübesi çok uzun sürmemiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında İran'ın kuzeyinden çekilen Sovyet ordusu Aras Nehrinin kuzeyini kendine bağlamış fakat Tebriz ve çevresini İran'a bırakmıştır. Böylece Tahran yönetimi, Güney Azerbaycanı tekrar kendine bağlama imkânı bulmuştur.¹⁷

¹³ Shaffer, a.g.e., s.56.

¹⁴ Shaffer, a.g.e., s.57.

¹⁵ Konu ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Arif Keskin, "İran'da Milliyetçiliğin Yükseliş Nedenleri", **Stratejik Analiz Dergisi**, Nisan, 2006

¹⁶ Arif Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-46) ve Seyit Cafer Pişevari", **TÜRK-SAM İnternet Sitesi**, 7 Aralık, 2004, <http://www.turksam.org/tr/a193.html>.

¹⁷ Shaffer, a.g.e., s. 64-67.

Pehlevi döneminde ülke yönetimi açısından gerçekleştirilmesi önemli bir hedef haline gelen Farslaşma, bölgede yaşayan Türkler için kimliklerini yeniden düşünme ve rejime karşı ifade etme çabasını doğurmuştur. Güney Azerbaycan Türkleri kendi içlerinde çeşitli eğilimleri de taşımışlardır. Kimi Türk düşünürleri İranlılık kimliğini benimsemeyi ve Türk kültürünün tasfiyesini savunmuştur. Bir kısım düşünürler aynı anda İranlılığı ve Azerbaycanlılığı kabul etmiş, baskıcı rejim içinde hayatta kalabilmenin yolunu burada görmüştür. Bir grup aydın ise ayrı bir Azerbaycan devleti kurma fikrini taşımıştır ancak Tebriz ve çevresindeki Türklerin lider kadroları genel itibariyle bir yanda İran üst kimliğini taşıyarak diğer yanda kültürel ve etnik varlıklarının tanınması için mücadele etmiştir. Başka bir açıdan bahsi geçen süreçte ülke genelinde uygulamalara bakıldığında dini değerlerin İran coğrafyasında ortak paylaşımı söz konusu edilmemiştir. Rejimin ideolojik temelini Fars etnik kimliği üzerine kuran Pehleviler, Şii inancına atıfta bulunmayı tercih etmemişlerdir. Bununla beraber tamamına yakını Şii mezhebine mensup olan Güney Azerbaycan Türkleri, kendi kimliklerini dini zeminde değil, dil ve diğer kültür unsurları üzerine inşa etmeye çalışmışlardır. Ortak mezhep anlayışı Fars toplumu ve Güney Azerbaycan Türkleri arasında umulduğu düzeyde bir yakınlaşmaya sebep olmamıştır.

Cafer Pişevari'nin kurmuş olduğu siyasi yapının başarısız olmasında, İran petrolünü çıkarma imtiyazını Sovyetler Birliği'ne verme konusunda istekli bulunan TUDEH Hareketi (İran'daki komünist parti) ile aynı safta bulunması etkili olmuştur denilebilir. Söz konusu süreçte İran'ın ABD ve Batılı ülkelerle geliştirdiği yakın ilişkiler, Sovyet yanlısı olarak görülen bu hareketin toplum tabanında da zayıflamasına yol açtığı söylenebilir.¹⁸

İslam Devrimi ve Güney Azerbaycan

İslam devrimi İran'daki monarşiye muhalefet eden farklı ideolojik grupların işbirliği ile gerçekleştirilmiştir. Ancak bunların sadece küçük bir kısmı İslam Devleti kurmayı amaçlamıştır. Genel olarak devrim hareketinin amacı Pehlevi'nin uyguladığı baskıcı politikalara son verip çeşitli etnik, siyasi ve dini gruplara özgürlük ortamının sağlanmasıydı. Hatta devrim öncesinde İslamcı grupların devrim sonrası muhtemel devlet oluşumunda bütün gayr-ı İslami cephelerin bertaraf edileceğine inandığını söylemek pek gerçekçi görünmemektedir.¹⁹

Şahın devrildiği süreçte etkin olan Güney Azerbaycanlılar, devrim hareketinin başını çeken gruplar içerisinde yer almışlardır. Devrimin dini yönünü temsil eden ve gelecekte ideolojisini yeni devlette hâkim konuma getirecek olan Ayetullah Humeyni, rejimle olan hesaplaşmasında Türk kökenli İranlılardan da destek görmüştür. Bu isimlere şimdiki dini lider Ayetullah Ali Hamaney, ilk başbakanlardan Musavi ve Mehdi Bazargan, diğer Ayetullahlardan Halhali, Hoi, Erdebili ve Şeriatmedari örnek olarak verilebilir. Bu grubun varlığı ve bu kişilerin devrimdeki rolleri, Güney Azerbaycan Türklerinin önemli bir kısmının o dönem İslam ve İranlılık kimliğine bağlı olduğunu göstermektedir. Güney Azerbaycan Türklerinin Şah'a karşı girişilen bu teşebbüse katılmalarının altında esas olarak üç sebep

¹⁸ Ömer Faruk Görçün, **1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türkiye-İran İlişkileri**, Beta Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2008, s. 28.

¹⁹ Shaffer, **a.g.e.**, s.91.

yatmaktaydı: İlk olarak yıllardır Türkler, İran içinde çeşitli bölgelere dağılmış ve bir kısmı da Rıza Şah döneminde Tahran ve diğer uzak şehirlere göç etmiştir. Bu durum onlara gerektiğinde hemen harekete geçebilecek yaygın bir hareket imkânı sağlamıştır. İkincisi ülkedeki diğer azınlıklar gibi Türklerin büyük kısmının da rejime yönelik şikâyetleri bulunmaktaydı. Son olarak ise pek çok kanaat önderi Türk 1920 ve 1946 olaylarında merkezi yönetim tarafından öldürülmüş olup bir kısmı ise sürgüne gönderilmiştir.²⁰

Söz konusu sebeplerle Güney Azerbaycan Türkleri, İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında etkin bir rol üstlenmişlerdir. Şah rejimine karşı ilk kalkışma hareketi ve devrimin de ateşleyicisi olan ayaklanma, 1978 yılının Ocak ayında Kum Medresesi olaylarıdır ve bu yaşanan hadiseler kısa zamanda Tebriz'e de sirayet etmiştir. Tebriz'de öncelikle üniversite öğrencileri gösterilere başlamış ve arkasından temkinli olmalarıyla bilinen Çarşı esnafı (Bazariler) gösterilere destek vermişlerdir. Olaylarda bir Azeri genci öldürülünce gerginlik daha da artmıştır. Gösteriler kısa zamanda güvenlik güçleriyle Güney Azerbaycan Türkleri arasında çatışmalara dönüşmüş; Urmiye, Zencan ve Hamedan gibi diğer Türk şehirleri de gösterilere katılmıştır. 1978 Aralık ayında Tebriz'de en büyük gösteri sayılan yedi yüz bin kişilik bir yürüyüş gerçekleşmiştir. Güney Azerbaycan'daki olaylar 16 Ocak'ta Şah ülkeyi terk edene kadar devam etmiştir.²¹

Devrim ve Şeriatmedari'nin Rolü

Devrim ve Şeriatmedari hususuna giriş yapmadan önce, Güney Azerbaycan Türklerinin devrime sağladıkları anlamlı katkının sadece dini endişelerle olmadığını vurgulamalıyız. Pehlevi hanedanı ve sonra İslam Cumhuriyeti döneminde de görüleceği üzere bölge Türkleri özellikle kültürel taleplerini dile getirmişler ve nüfuslarının yoğun olduğu yerlerde kendi yönetimlerine kavuşmayı istemişlerdir. Humeyni hareketinde pek çok Türk asıllı din adamı da belirtilen hedefleri dile getirmiştir. Ancak burada Ayetullah Şeriatmedari'nin konumu farklılık arz etmektedir. Tebriz'de yaşayan ve ömrünün sadece bir kısmını Kum medreselerinde geçiren Şeriatmedari, temelde Şii İslam ve İranlılık üst kimliğinin savunucusu olarak görülmektedir. Fakat bu durum onun Güney Azerbaycanlılık ve Türkçe konuşma ısrarından taviz vermesine yol açmamıştır. Kendisi İran'ın en yüksek dini otoritelerinden biri konumundaydı ve İslam'daki ümmet anlayışını benimsemekteydi. Dini uygulamalarda siyasi düşüncelerini ön plana çıkarmamaktaydı ve bununla beraber İslam topluluğunu, dini farklı biçimlerde yaşayan etnik grupların oluşturduğunu tahayyül etmekteydi. Ayetullah Humeyni'ye ait bir doktrin olan ve din ulemasının hem dini hem de dünyevi işlerde rehberlik edeceği tezi üzerine kurulan "Velayet-i Fakih" öğretilerine katılmamaktaydı. Şeriatmedari, devleti bir grup din adamının değil, halkın demokrasi yoluyla bizzat kendisinin yönetmesi gerektiği düşüncesini işlemiş ve devlet anayasasının buna göre hazırlanmasını savunmuştur.²²

²⁰ Brenda Shaffer, "The Formation of Azerbaijani Identity in Iran", **Nationalities Papers**, vol.28 no.3, 2000, s. 449-478

²¹ Sarıkaya, **a.g.e.**, s. 189.

²² Mehmet Metin Ören, "**İran Türkleri Hürriyet Hareketleri**", Mars Matbaası, Girne, 1980, s. 203

Devrimin en kargaşalı günlerinde ileri sürdüğü görüşleriyle Güney Azerbaycan Türklerinin hem siyasi hem de bir ölçüde dini liderliğini yapan Şeriatmedari, kendine bağlı kişilerin dini tercihlerini temsil etmiştir. Zira Şii inanışında yer alan Merce-i Taklid Kurumu (Merce-i Taklid anlayışına göre her bir Şii Müslüman bir müçtehid takip etmeli, hemen her türlü meselesine bu müçtehid ile çözüm getirmelidir.²³) vasıtasıyla kendisi de Tebriz ve çevresinde güçlü bir konuma yükselmiştir. Şeriatmedari'nin, din adamlarının siyasi süreçten uzak kalması yönündeki telkinleri, devrimin ilk dönemlerinde Ayetullah Humeyni ile onu karşı karşıya getirmiştir. Humeyni'nin Azerbaycan merkezli yeni bir içtihadı gösterdiği olumsuz tepki sadece dini kaygılarla değil, kurulacak yeni devlette bu coğrafyanın bağımsız ya da özerk olma ihtimaliyle de alakalıdır. Fars kökenli olan Humeyni ve taraftarları, yeni rejime yönelik milliyetçi söylemler geliştiren kişi ve grupları henüz yolun başındayken saf dışı bırakmayı tercih etmiştir. Böylece Güney Azerbaycan Türklerinin, İslam Cumhuriyeti'nde Şeriatmedari görüşü doğrultusunda dini kanaldan yönetime katılmalarının önü kesilmiş ve bu kararın da etkileri günümüze kadar sürmeye devam etmiştir. Tıpkı Fars etnik grubu gibi Şii mezhebinden olan Türkler, sonraki yıllarda etnik ve bölgesel taleplerini dile getirmemek kaydıyla merkezdeki elit yönetim kadrolarına dâhil olabilmişlerdir.²⁴

İslam Devrimi sonrasında İran'da kurulan örgütleri incelediğimizde birçoğunun etnik temel üzerinde tesis edildiği görülür. Humeyni yanlılarının kurduğu İslamcı Cumhuriyet Partisinin ardından Ayetullah Şeriatmedari'nin öğretilerine uyan Güney Azerbaycan Türkleri de Şubat 1979 Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisini (MHCP) kurmuştur. Örgüt birçok yerde faaliyet göstermişse de gerçekte Güney Azerbaycan Türklerinin siyasi hedeflerine ulaşması için çabalamıştı. Fars kökenli devrimci kadroların sıklıkla ülkeyi bölmeye çalıştığı suçlamalarına maruz kalan MHCP, sadece âdem-i merkezîyetçi devlet modelini savunmaktaydı. Örgüt bu amaçla hem sahip olduğu dini imaj sayesinde zulümden kurtulmak isteyenleri hem de özgürlükçü ideolojisiyle liberal çevrelerden insanları bünyesine toplayabilmişti. Dışarıdan bakıldığında Şeriatmedari'ye bağlı olduğu düşünülen parti gerçekte ondan talimat almamaktaydı. Zira ulemanın siyasi zeminden uzak kalması fikri, parti içinde de kabul görmekteydi.²⁵

İslam Cumhuriyetinin kurulduğu günlerde Humeyni'nin her önemli konudaki kararında, karşısında Şeriatmedari'yi ve MHCP'yi bulduğu görülmektedir. Anayasa ve bölgesel talepler üzerinde çıkan çeşitli anlaşmazlıklar yüzünden örgüt ve geneli itibarıyla Güney Azerbaycan halkı çok geniş katılımlı gösteriler düzenlemiş ve Tahran'daki yeni yönetimle silahlı mücadeleye girmek zorunda kalmışlardır. Öyle ki Humeyni, Şeriatmedari'yi ziyaret ederek bir an önce Türklerin merkezi yönetime tabi olmasını istemiş ve karşılığında taleplerinin yerine getirileceğini vaat etmiştir. Şeriatmedari de daha fazla kan dökülmesinin önüne geçmek için MHCP'nin feshedilmesinin sağlanmasında katkıda bulunmuştur. Ancak sonraki

²³ İsmail Safa Üstün, "İran İslam Cumhuriyeti", *Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş-ı Veli Dergisi*, s.37.

²⁴ Gülara Yenisey, "İran'da Etno-Politik Hareketler 1922-2004", Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s.164

²⁵ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 190-192.

dönemlerde Tahran yönetimi verdiği sözü yerine getirmeyerek Güney Azerbaycan üzerinde baskı politikası uygulamaya devam etmiştir.²⁶

Kültürel Faaliyetler

İran Şahının ülkeyi terk etmesinden hemen sonra ülkede görece serbest bir ortam oluşmuştur. Güney Azerbaycan Türkleri kendilerini basın-yayın ortamında ifade etme imkânını yakalamışlardır. Yayın hayatına bu dönemde başlayıp hala basılmaya devam eden tek dergi Varlık dergisidir. Sahipleri tarafından Encümen-i Azerbaycan adlı bir organizasyonun yayın organı olduğu belirtilen Varlık, Güney Azerbaycan Türklerinin kültürel gelişimine katkıda bulunmayı ana hedef olarak belirlemiştir. Tebriz’de en popüler yayınlardan biri de sol eğilimli Yoldaş gazetesiydi. Dini yönelimleri olmayan bu gazete ancak üç yıl ayakta kalamıştır. Bunların yanında Molla Nasreddin, Köroğlu, Işık ve Azerbaycan Sesi gibi gazeteler de devrim sonrasında Güney Azerbaycan Türklerinin yayınları arasında yer almış fakat pek çoğu İslam cumhuriyetinin engellemeleri sonucunda kısa süre içinde yayın hayatına son vermiştir. Pek çok Türk gazeteci de bu dönemde Türk Milliyetçisi oldukları ve İslam dinini yeterince benimsemedikleri iddiasıyla sorgulanıp tutuklanmışlardır.²⁷

Irak Savaşı ve Düşündürdükleri

Güney Azerbaycan Türklerinin taşrada yaşayan topluluklarının devrim sonrasında Fars kültürüyle yoğun biçimde karşılaşmaları 1980-88 Irak savaşıyla mümkün olmuştur. Her ne kadar Güney Azerbaycan coğrafyası savaş cephelerinden uzak olsa da Urumiye ve Tebriz sık sık bombalanmıştır. Türk gençleri de İran askeri olarak önce İran’ın iç kesimlerindeki kamplarda eğitilmiş daha sonra cephede aktif olarak savaşmışlardır. Güney Azerbaycan Türklerinden kurulan yeni devlette sadece İslam için değil aynı zamanda ülkeleri için de ölmeleri istenmekteydi. Savaş bölgelerinden gelen cenazeler için yapılan törenlerde kayıp yakınlarının Humeyni rejimine gösterdikleri hoşnutsuzluk da göz önüne alındığında ülke kavramının Güney Azerbaycan Türkleri arasında tekrar sorgulanmaya başlandığını analiz etmek mümkündür.²⁸

Eyalet İsimlerinin Değiştirilmesi Sorunu

1990’lı yılların başlarında İran hükümeti demografik ihtiyaçların zorunlu kılmasını gerekçe göstererek sıkça eyalet isimlerini ve sınırlarını değiştirmiştir. O döneme kadar Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı ve kendi adını taşıyan Doğu Azerbaycan ve Batı Azerbaycan adlı iki eyalet mevcuttu. Hükümet, 1993 yılında aldığı bir kararla Doğu Azerbaycan’ın bir kısmını bölerek yeni bir eyalet oluşturmak istemişti. Bu yeni birimde Türkler, etnik Farsların daha yoğun olduğu bir coğrafyada kalacak ve buraya da Sabalan adı verilecekti. Karara Türk öğrenciler, Tahran yönetimine gönderdikleri mektuplarla itiraz etmişlerdir. Tahran

²⁶ Sarıkaya, **a.g.e.**, s. 191.

²⁷ Shaffer, **a.g.e.**, s.105

²⁸ Shaffer, **a.g.e.**, s.167

yönetimi protestoların yoğunluğu karşısında geri adım atsa da bu kez eyaletin adını Erdebil olarak değiştirmiştir. Güney Azerbaycan Türklerinin itirazlarında dile getirdikleri ifadeler, yalnızca isim ve kimlikle alakalı değildi. İtirazları içerisinde ekonomik ve sosyal açıdan üretken olan eyalet ve şehirlerin yeni yasayla potansiyellerini kaybettikleri özellikle vurgulanmıştır. Yine protestolar süresince öğrencilerin İran kimliği ile İslami değerlere olan bağlılıklarını sıklıkla tekrar etmeleri ve İran hükümetinin, Güney Azerbaycan Türklerine daha rahat imkânlar sunmasının dini bir yükümlülük olduğunu ifade etmeleri ilginç bir ayrıntı olarak not edilmelidir. 1994 yılında alınan nihai kararlar Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil ve Urumiye olmak üzere dört eyalet kurulmuştur.²⁹

1990 Sonrası Siyasi Faaliyetler

İran'da Güney Azerbaycan Türklerinin siyasi ve sosyal aktiviteleri 1990'lardan itibaren önemli bir artış göstermiştir. Geniş bir düşünce yelpazesinde kurulan çeşitli örgütler, İranlılık üst kimliğini temel almaktan, bağımsız bir devlet oluşturmaya kadar değişik amaçlara sahipti. Siyasi düzlemde 1999 yılında İran Meclisi içinde Türk milletvekillerinin kurduğu "Azeri Meclis Vekilleri Topluluğu" en dikkat çeken oluşumdur. Bu grup, Azerbaycan eyaletlerindeki sorunlar ve kuzeyde kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti ile ilişkiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca İran dışında kurulup merkezi büroları da yurt dışında bulunan Azerbaycan Fediyin Örgütü, Güney Azerbaycan Halk Cephesi ve Azerbaycan Kurtuluş Teşkilatı gibi örgütler çoğunlukla İran hükümetinin yasa dışı bulduğu ve faaliyetlerini gizli biçimde yürüten topluluklardır.³⁰

Söz konusu dönemde Güney Azerbaycan Türklerinin faaliyetlerinde bazı dış faktörler de belirleyici olmuştur. En önemli motivasyon kaynağı olarak Sovyetlerin dağılmasıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık kazanması gösterilmektedir. Yeni kurulan bu devlette hem resmi düzeyde hem de sivil örgütler bazında geliştirilen, İran Azerbaycanı'nın bağımsızlığı ve iki Azeri ülkesinin birleşmesi yönündeki söylem kuzeyde bu doğrultudaki ideolojinin ve stratejik hedeflerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³¹ Bu anlayış kısa süre içinde İran'da da kabul görmüştür. Bakü'de bazı televizyon kanalları ve basılı yayınlar, Güney Azerbaycan'ın kuzeye katılmasını savunmuştur. Bu yayınlarda İran'dan kuzeye iltica eden kimi aydınların oluşturduğu teşkilatların da katkısı görülmüştür. Bunlar arasında "Cenubi Azerbaycan Aydınlar Birliği", "Cenubi Azerbaycan Milli Azatlık Hareketi" ve "21 Azer" grubu önde gelen örgütlerdir. Ancak aynı dönemde Güney Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında dine yönelik yaklaşımda bir ayrılık ortaya çıkmıştır. 1995 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde anayasa oluşturma sürecinde laiklik ilkesine yer verilmesi Tebriz'de eylemlerle protesto edilmiş ve Güney Azerbaycanlı kimi âlimler de kuzeydeki kardeşlerinin bu hataya düşmemeleri gerektiğini söylemişlerdir.

Kuzeydeki Azerbaycan devletinde yaşanan 20 Ocak 1990 olaylarında yaklaşık 130 Azeri'nin Sovyet ordusunca katledilmesi Güney'de de yankı bulmuştur. Katliamın Kuzey ve

²⁹ Shaffer, *a.g.e.*, s.210

³⁰ Shaffer, *a.g.e.*, s.214-215.

³¹ Yenisey, *a.g.e.*, s.193

Güney'deki Türklerin Aras Nehri civarında gerçekleştirdiği akraba görüşmelerinin hemen birkaç hafta sonrasına denk gelmesi, Güney Azerbaycan Türklerinde infial uyanmasına ve İran Hükümeti'nde ise Kafkasya gelişmeleri doğrultusunda yeni tehdit algılamalarına yol açmıştır. Tahran Hükümeti Kuzey ve Güney Azerbaycan arasında etkileşimin ve milli taleplerin yoğunlaşması korkusuna karşılık, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yaşadığı bazı bölgesel sorunlarda Rus ve Ermeni tezlerine yakınlaşmaya başlamıştır.³² Kafkaslarda İran'ın politikasını belirleyen hususlar Türkiye ve Rusya'nın bölge politikalarıyla Azerbaycan'ın yönelimleri olagelmıştır. Kafkaslarda İran'ın Türkiye'nin lehine olacak gelişmelerden kaygılandığı, bunun aynı kaygıyı taşıyan Rusya ile konjonktürel bir uzlaşmaya yol açtığı ifade edilebilir. İran'da nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan Güney Azerbaycan'ı Kafkaslar konusunda belirleyici kılan, Güney Azerbaycan meselesinin gelecekte alacağı boyuttur.³³ Bununla birlikte İran'ın Kuzey Azerbaycan'ı tarihi olarak kendi coğrafyasının bir uzantısı olarak gördüğü unutulmamalıdır. 1990-91 döneminde bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti, İran açısından özel bir öneme sahipti. Ancak Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanı ile ülkenin daha çok Batı ve İsrail ile ilişkilerini sürdürmesi, İran'ın rejim ihracı düşüncelerini boşa çıkarmıştır.³⁴

Bu noktada Kuzey ve Güney Azerbaycan arasında, yirminci yüzyıl siyasi gelişmeleri bağlamında önemli sosyo-kültürel farklar oluştuğunu ve bu farkların, toplumların zihninde kurumsallaştığının altını çizmek gerekmektedir. Bu farklılıklar, Sovyetlerden bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Güney'deki akrabaları ile ortak siyasi gelecek arama isteksiz oluşunu açıklamaktadır.³⁵

Benzer bir tespit, Sovyet Bloğundan ayrılan Orta Asya Türk Devletleri için de yapılabilir. İran'ın rejim ihracı politikalarının başlıca hedeflerinden biri olan söz konusu devletler, bu politikaya karşı dirençlerini büyük ölçüde Sovyet geçmişlerine ve halkları arasında hâkim olan Sünni/Hanefi geleneğe borçludurlar.³⁶ Aynı süreçte Güney Azerbaycan halkının, komşu ülkelerdeki bağımsızlık coşkusuna katılmamaları ve bu ülkelerdeki Türk topluluklarıyla olan ilişkilerini kurumsallaştıramamaları ise bağımsızlık arayışından çok geleceklerini İran içinde arama çabasıyla açıklanabilmektedir.

Çöhreganlı Hareketi ve GAMOH

Güney Azerbaycan Türklerinin 1990'dan bugüne kadar İran Hükümeti tarafından asimilasyona maruz bırakılmalarına yönelik en yüksek tonda şikâyet dile getiren Dr. Mahmut Ali Çöhreganlı adlı bir edebiyatçı tarafından seslendirilmiştir. Tebriz'den bir dönem

³² Shaffer, *a.g.e.*, s.222.

³³ Bilgehan A. Gökdağ, M. Rıza Heyet, "İran Türklerinden Kimlik Meselesi", *Bilig*, Yaz 2004, Sayı 30, s. 63.

³⁴ Arif Keskin, "Şii Jeopolitiği ve İran", Mehmet Tuncel (Ed.), *Ortadoğu'da Güç Savaşları, Hedef Neden İran?*, s.51-52.

³⁵ Görçün, *a.g.e.*, s. 92-93.

³⁶ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, 2. Baskı, 2005, İstanbul, s. 535.

milletvekili adayı olan Çöhreganlı, Doğu Azerbaycan Eyaleti'nde Türkçenin güçlendirilmesi ve bölgenin ekonomik kalkınmasını sağlamak üzere siyasete atılmıştır. Seçim programında "İslami milli kültürün canlandırılması ve özellikle edebiyat, gelenekler ve anadilin korunması için devamlı faaliyetler"³⁷ ibaresine yer vermesi, onun Türk kültürü ve İslam inancını aynı çerçevede ele aldığını göstermektedir. Çöhreganlı'nın özellikle İslam Devrimi'ne atıfta bulunması, Güney Azerbaycan milliyetçiliğinin genel karakterinin seküler özellik taşımasına bir istisna getirmiştir.³⁸

Çöhreganlı, 1996 yılındaki seçimlerde altı yüz bin oy alarak meclise girmeye hak kazanmıştır. Ancak Tahran polisi onu yasadışı ticaret yapma suçundan tutuklamıştır. Güvenlik güçleri, Çöhreganlı'nın seçimlerden çekildiğini açıklamaları için iki hafta boyunca kendisini hapiste tutmuş ve ağır baskılara maruz bırakmıştır. Seçimlerden çekildiği haberi yayıldığında ise Tebriz'deki Türkler arasında hoşnutsuzluk belirmiş ve Türk gençler yeniden sokaklara dökülmüştür. Tebriz polisi, göstericilerden beş tanesini bir inşaat vincine asarak idam etmiş, bu konuda ne ölçüde müsamahasız olduğunu göstermiştir.³⁹ Çöhreganlı seçimlerde yeniden aday olmak istese de merkezi yönetim bu teşebbüsü engellemiştir.⁴⁰

Çöhreganlı'nın liderlik ettiği ve pek çok Güney Azerbaycanlı'nın da destek verdiği örgütlenme olan GAMOH (Güney Azerbaycan Milli Oyanış Hareketi) adını 1997'den itibaren sıkça duyurmaya başlamıştır. Resmi olarak İran'ın toprak bütünlüğünden yana olduğunu, Azerbaycan ya da Türkiye ile birleşmeyi hedeflemediklerini ve sadece Azeri Türklerinin haklarına saygı gösterilen federatif bir İran istediklerini açıklayan GAMOH, bağımsızlık projelerinin olmadığını bildirmiştir. GAMOH'un faaliyetleri bu dönemde uluslararası alanda da etki uyandırmaya başlamıştır. Çöhreganlı'nın Türkiye ve ABD'ye seyahati ve yine kendisinin ABD'ye iltica ettiği yönündeki söylentiler başta İran Hükümeti olmak üzere pek çok yerde tartışma yaratmıştır. Tahran ise bu gibi milliyetçi faaliyetlere sert biçimde karşılık vermiş ve konuyu polisiye tedbirlerle ele alma yolunu seçmiştir.⁴¹

Karikatür Krizi ve Sonuçları

2006 yılının Mayıs ayında Güney Azerbaycan Türkleri kitleler halinde sokaklara dökülmüştür. Bu tepkinin ardında devlete ait basın organında çıkan bir karikatürün yarattığı rahatsızlık yatmaktadır. Karikatürde, böceğin Azeri Türkçesi ile konuştuğu, bu böceklerin dillerinin anlaşılmadığı ve İranlıların eğer ülkelerini seviyorlarsa dışkılarını tuvalete bırakmayarak onları öldürmeleri gerektiği sözlerine yer verilmiştir.⁴² Yayın ilk anda Türk üniversite öğrencilerinin dikkatini çekmiştir. Gösterilen tepkilere yönetim sessiz kalmayı tercih etmiş ve durumu önemsememiştir. Devletin sessizliği sorunun yayılmasına ve Tebriz dâhil olmak üzere bütün Güney Azerbaycan şehirlerinde ayaklanmalara yol açmıştır. Milyonlarca

³⁷ Shaffer, **a.g.e.**, s.216

³⁸ Keskin, **a.g.m.**, s.4

³⁹ Shaffer, **a.g.e.**, s.217

⁴⁰ Sarıkaya, **a.g.e.**, s.204.

⁴¹ Sarıkaya, **a.g.e.**, s.204.

⁴² Sarıkaya, **a.g.e.**, s.224

kişinin katıldığı gösteriler sonunda, devlet söz konusu gazeteyi kapatıp sorumluları tutuklayarak olayları dindirmeye çalışmış ancak geç gelen özür halkı yatıştırmaya yetmemiştir. Devletin olaylara silahla müdahale etmesiyle sonuçlanan protestoların bilançosu elliden fazla ölü, yüzlerce yaralı ve binlerce tutuklu olmuştur. İran'da özellikle modern dönemde Fars kimliğini baskın kılma amacına yönelik olarak Türk kimlik ve figürünü hedef alan fıkra, deyim, film ve karikatür gibi araçlara başvurulduğu bilinmektedir. Ayrıca Farsların arasında muhtelif etnik gruplara ve özellikle onların az gelişmiş bölgelerde yaşayanlarına yönelik klişe yargıların olduğu, Türkler için ise bunun yaşadıkları yerden bağımsız olarak her yere taşıdıkları belirtilir. Güney Azerbaycan Türkleri bunu bilmekle birlikte bu durumu hâkimiyet ve büyüklük duygusuyla hoş görmüşlerdir.⁴³ Ancak son olayda bir devlet yayın organı latife sınırını aşarak hakarete varan sözlere yer vermiştir.

Karikatür krizinin bugün itibarıyla hem İran hem de Güney Azerbaycan hareketi açısından bazı sonuçlar doğurduğu söylenebilir. Buna göre İran açısından:

- Şiilik birleştirici unsur olma özelliğini göstermede ilk defa başarısız olmuştur.
- İlk kez Fars milleti, Türklerle bir bütün olarak karşı karşıya kalma tehlikesini yaşamıştır.
- İslam Cumhuriyeti yetkilileri ilk defa Güney Azerbaycan Türklerinin devlet içindeki rollerinin önemine işaret etmişlerdir.
- İran'ın yakın tarihinde Türk diline sahip çıkış ilk kez böylesi bir toplumsal boyut kazanmıştır.

Güney Azerbaycan açısından ise:

- Milli kimliğini oluşturan unsurlardan din ve mezhep gibi kavramlar millet kavramının ilk kez gerisinde kalmıştır.
- Tahran'a bağlı güvenlik güçleri ilk defa bir etnik grupla çatışmaya girmiştir.
- Bağımsızlık fikri ilk kez kitlesel anlamda dile getirilmiştir.
- Güney Azerbaycan Türkleri coğrafi yaygınlıklarını ve sosyal yoğunluklarını en geniş anlamda sergilemişlerdir.⁴⁴

Olası İran Operasyonu ile İlgili Gelecek Projeksiyonu

İran'a yapılması muhtemel operasyon hadisesi yıllardır uluslararası kamuoyunda tartışılan bir husustur. Biz konuyla ilgili olarak operasyonun gerçekleşip gerçekleşmeyeceğinden ziyade, operasyonu bir veri kabul ederek bir analiz kurgulamaya çalışacağız.

İran'a bir operasyon düzenlendiğinde Güney Azerbaycan Türkleri'nin durumu ne olur? İlk etapta bu soruya cevap vermek çok da kolay değildir. Çünkü Güney Azerbaycan ya da İran Türkleri yekvücut değildir. Aslında 30 milyonluk bir nüfusu teşkil eden bir kitlenin yekvücut olması da çok mümkün görünmemektedir. İran içindeki Türklerin çoğu İran genelindeki hayatın bir parçasıdır. Memurdur, işçidir, öğrencidir, esnaftır, askerdir, polistir, din adamıdır. Önemli bir kısmı İran'a muhtemel bir dış saldırıda kendisini vatanını savunmakla

⁴³ Sarıkaya, a.g.e., s.225

⁴⁴ Sarıkaya, a.g.e., s.228

mükellef hissedecektir. Ancak bilinmelidir ki bu oran eskiye nazaran şimdi çok daha gerilerdedir.

Tebriz, Erdebil gibi şehirlerde tamamen Azerbaycan vurgusu üzerine kurulu ve "Birleşik İran" hedefinden tamamen kopuk, farklı istekleri olan temelde bağımsızlığı hedefleyen geniş bir kitle bulunmaktadır. Ancak bu kitlenin hem organizasyon hem de liderlik sorunu vardır. Daha güneyde, PJAK'ın hâkimiyet alanı oluşturmaya çalıştığı bölgelere yakın yerlerde PJAK karşıtı duyguları da olan bir hareket de mevcut bulunmaktadır. Bu hareket halk arasında da bilinmektedir ve halk da bu hareketin yanındadır. Tahran başta olmak üzere, Türklerin Farsçanın baskın etkisini ve asimilasyonunu daha yakın yaşadığı, İran devletinin asıl sahibi olarak kendisini gören ve hiç kendini azınlık olarak hissetmemiş yerlerde yaşayan Türkler için durum biraz daha farklılık göstermektedir. Bu Türk topluluklarının içerisinde de aktivist Türk milliyetçileri bulunmaktadır ancak bu insanlar daha çok Tahran'a daha geç yerleşmiş Tebriz, Merend, Hoy, Erdebil, Gazvin, Zencan kökenlilerden oluşmaktadırlar.

Tahran'da Türkler, Musevi hareketine ya da "cünbüş-ü sebz" denen yeşil harekete omuz vermemişlerdir. Aynı şekilde Tebriz'de de bu hareketler destek görmemiştir. Artık Azerbaycan ve Türklük duygusu taşıyanlar, eskiden olduğu gibi İran genelindeki kitlesel hareketlerin içinde milli rengini korumayıp yok olmayı, o hareketlere bedavadan askerlik yapmayı reddetmektedirler. Her ne kadar Türkiye'de çok kimsenin dikkatini çekmese de konuyla alakalı gerek Türkiye gerekse Güney Azerbaycan açısından iki büyük sorun bulunmaktadır. Bunlar;

- 1- Organizasyon sorunu
- 2- PJAK'ın bölgedeki faaliyetleridir.

Organizasyon sorunu aslına bakılırsa görünenden çok daha kapsamlı bir sorundur. Tebriz ve Güney Azerbaycan destek vermeden Tahran'daki bir hareketin İran çapında başarı elde etmesi neredeyse imkânsızdır. Ancak Tebriz'in rengi daha da Türk Milliyetçisi bir renge büründükçe, İran'ın bütün olarak geleceği Güney Azerbaycan Türkleri için gerçekten bir mesele olmaktan uzaklaşmaktadır. Bununla birlikte, hareketleri organize olamadığı, ileri gelen aktivistlerin hapsedildiği, öldürüldüğü ve benzeri sebeplerle ve İran istihbaratının bu insanlar arasına kolayca sokabildiği fitne, paravan organizasyonlar gibi nedenlerle birleşik bir organize güç oluşamamaktadır. Aslında hadisenin esas sebebi, yüzyıllardır bu kitlenin kendine ait olduğuna inandığı bir devlet sisteminin içinde hiç böyle ihtimallerin de gündeme gelebileceğini düşünmemesidir.

Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi (GAMOH) ve Çöhreganlı'ya baktığımızda bahsi geçen akım başarıya ulaşamamıştır. Bu bağlamda içeriden çok güçlü ve iyi korunabilen bir milli lider çıkar ve ciddi milli faaliyetler içerisine girilebilirse bu durum Güney Azerbaycan için hayati bir dönüm noktası olabilir.

PJAK sorununa gelince; Güney Azerbaycan'ın Türkiye'ye ve Irak'a sınır bölgeleri PJAK faaliyetlerinin yoğun olduğu bölgelerdir. Türkiye'nin geleceği açısından çok önemli olan bu bölge, Doğu Beyazıt sınır bölgesinden Hakkâri'nin Irak ve İran'la birleşen coğrafyasının güneyine kadar inmektedir. Sınır boyunca ince bir hatla başlayan PJAK etki alanı, Urumiye'den sonra aşağı doğru yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte bölgede hala Türk nüfus

çoğunluğu oluşturmaktadır. Kürdistan eyaletine gelene kadar kent merkezlerinin nüfusunun çoğu Türk'tür. Bu durumun tek istisnası Mahabad'tır.

Bölgedeki Kürtler içerisinde yürütülmeye çalışılan Kürtçülük faaliyetleri Türkiye'den yürütülenden çok daha fazladır ancak bölgede yaşayan Kürtler mezhep nedeniyle kendilerini Türkler karşısında Şii bir baskı altında hissetmektedirler. Sıradan bir Fars eğer entelektüel düzeyde bir Fars milliyetçisi değilse, Kürtçülük faaliyetlerini yürütenlerden çok Güney Azerbaycan Türklerine sempati duymaktadır ancak bürokrasi içinde Kürtçüleri kollayan Fars kökenliler de bulunmaktadır.

İran ordusu içindeki durumu incelediğimizde Şafii - Sünni Kürtlerin neredeyse hiçbir varlığı bulunmadığını görmekteyiz. PJAK'ın faaliyetleri ise bölgede halen mevcuttur. Ülkede bir saldırı ve karışıklık durumunda Güney Azerbaycan Türklerinin, Tahran'ın gücünü bu bölgedeki PJAK militanları aleyhine kullanmaları hususu gelecekleri açısından hayati önem arz etmektedir. Bu nedenle Devrim Muhafızları ve nizami ordu içindeki Türklerin rolü çok önemlidir. Bu konuda gösterilecek dikkat, Türkiye'nin doğu sınırlarının gelecek elli yıldaki güvenliğini temin edebileceği gibi Erzurum'a kadar bir riskin doğmasına da sebep olabilir. Bu bağlamda konu büyük bir hassasiyet arz etmektedir. Tüm bu gerekçelerle Türkiye'nin bölgeyle ciddi düzeyde ilgilenmesi gerekmektedir.

Analizimizi oluşturan temellendirmeler daha çok Batı İran'a dair öngörü ve değerlendirmelerdir lakin İran'ın böyle bir saldırıda güney ve doğusunda daha sıcak tehditlerle karşılaşma riskini de gözden ırak tutmamak gerekir. Bu nedenle muhtemel bir saldırının kim tarafından yapıldığı, öncelikli olarak neyi hedeflediği çok önemlidir.

SONUÇ

1979'dan günümüze kadar İran'daki Şia merkezli totaliter sistemin ideolojik olarak zayıflaması kimlik düzeyinde İranlılık olgusuna ciddi darbeler vurmuştur. İran İslam Cumhuriyetinin kendi siyasal uygulamalarını Şia yorumuna dayandırması sonucu rejimin meşruiyet sorunu ile karşılaşması Şiilik İslam'ın ülke içinde birleştirici faktör olma özelliğini zayıflatmaktadır. Şii İslam'ın siyasi anlamda güçsüz hale gelmesi genel olarak İranlılık kimliğine de yansımakta bu da Şiayı tarihi süreç içinde İran'da yaygınlaştıran ve mevcut Farslılık temelini dayanan iktidarın yönetim vizyonunu paylaşmayan Azerbaycanlıların İranlılık algısını değiştirmektedir. Bu durum ise Güney Azerbaycan Türkleri açısından bir ikilem yaratmaktadır. Bir yanda sistemle bütünleşme ve diğer yanda sistemden ayrılma eğilimleri bir arada yaşanmaktadır. Dolayısıyla Güney Azerbaycan Türklerinin sistem içinde yer almasında ortak mezhep olan Şiilik unsuru bir ölçüde etkin olurken, özel anlamda âdem-i merkezîyetçilik, genel anlamda da İranlılık olgusu Güney Azerbaycan Türk milli hareketine yön veren asıl unsurları teşkil etmektedir.

Son tahlilde "Azeri" kelimesi bugün İran'da bile tartışma konusudur. Bu ifade daha çok Türkiye ve Kuzey Azerbaycan'da kullanılmaktadır. İran'da İran Azerbaycanlıları için herkesin Türk (Farsça Tork) ifadesini kullandığı da bilinmektedir. Torkha-ye İran, İran Türkleri anlamına gelmektedir ve İran'da öncelikle Azerbaycan Türkleri için kullanılmaktadır.

İran'ın farklı şehirlerinde Türklük-Azerbaycanlılık kimliği/algılaması, merkeze uzaklık, tarihi boyut, ekonomi, sosyal yaşam şartları nedeniyle farklılık arz etmektedir.

İran Türklerinin çoğu İran'ı ve tarihini kendilerinin yaptığı/yarattığı bir devlet olarak görmektedirler. Fars ya da Türk, bir İranlı için Safevi (ki kurucusu, idarecisi Türklerdir) kimliğinin dışlanması, Türkiye Türkü için Osmanlı kimliğinin dışlanmasından bile daha abes kaçacaktır. Dahası, İran'ı bugünkü yoğunluğu ile Şiileştirilenler de Türkler, hatta büyük ölçüde Anadolu'dan 15-16 Yüzyıllarda göç edip İran'a giden Anadolu Alevileri, Kızılbaş Türkmenlerdir. Ancak 1990 sonrası gelişmeler İran'da yeni kimlik algılamalarını da beraberinde getirmiştir. Geleneksel olarak bir Şii Fars kendini Şafii bir Kürt ile kardeş (ya da ona yakın) görmezken, entelektüel Fars milliyetçiliği Kürtleri etnik-ırksal kardeş görme eğilimindedir. Buna mukabil yeni gelişen Azerbaycanlı Türk Milliyetçisi genç kimlik, kendisini Türkiye ve Azerbaycan'a kardeş görmektedir. Bu yeni fikri gelişme halen toplumsallaşma eğilimindedir. İran halkı Türkiye'yi yakından takip etmektedir. Özellikle Türk medyasına yoğun bir ilgi söz konusudur. Türkiye'nin sadece İran'a yönelik politikalarının değil, aynı zamanda Irak'a, Azerbaycan'a yönelik politikalarının da İran'daki Türk milliyetçileri üzerinde etkileri olduğu unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- AKYOL, Taha, **Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet**, Doğan Yayınları, İstanbul, 2007.
- ARI, Tayyar, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, Alfa Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2005.
- CİN, Barış, **Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)**, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2007.
- GÖKDAĞ, Bilgehan A., HEYET M. Rıza, "İran Türklerinden Kimlik Meselesi", Bilig, Yaz 2004, Sayı 30, s. 51-84.
- GÖRÇÜN, Ömer Faruk, **1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türkiye-İran İlişkileri**, Beta Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2008.
- KESKİN, Arif, "İran'da Milliyetçiliğin Yükseliş Nedenleri", Stratejik Analiz Dergisi, Nisan, 2006.
- , "Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-46) ve Seyit Cafer Pişevari", TÜRKSAM İnternet Sitesi, 7 Aralık, 2004, <http://www.turksam.org/tr/a193.html>
- , "Şii Jeopolitiği ve İran", Mehmet Tuncel (Ed.), **Ortadoğu'da Güç Savaşları, Hedef Neden İran?**, s. 29-66.
- SARAY, Mehmet, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, Ankara
- SARIKAYA, Yalçın, **Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008
- SHAFFER, Brenda, **Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycanlı Kimliği**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- , "The Formation of Azerbaijani Identity in Iran" Nationalities Papers vol.28 no.3, 2000, s. 449-478,

- <http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t713439073~db=all~tab=sample>
- SCHENDEL, Willem van ve Erik Zürcher, **Ortaasya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- ÖREN, Mehmet Metin, **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri**, Mars Matbaası, Girne, 1980.
- ÜSTÜN, İsmail Safa, “İran İslam Cumhuriyeti”, **Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş-ı Veli Dergisi**, s.37, <http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/ui/dergiler/06-35-48.pdf>
- YENİSEY, Gülara, **İran’da Etno-Politik Hareketler 1922–2004**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- YEŞİLOT, Okan, “Türkmençay Anlaşması ve Sonuçları”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 36, Erzurum 2008, s. 187-199.